ג. קרסל / הלכסיקון הראשון לסופרי־ישראל החיים

שבעים וחמש שנה להופעת „ספר הזכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום"

א

אמר סוקולוב פעם: „אני מהליט בכל תוקף, שהספרות העברית החדשה נוצרה בשנות התר"ם —התרמ"ה" (1885—1880) [1] — ואמירה זו באה על סמך חישוב סטטיסטי פשוט. עד אז היתה תפוצת הספר והעתון העברי בשיעור מינימאלי ביותר (הוא נקב שם מספרים אַפיניים ומאלפים). ברם מהפכה זו תולל (ואת זאת ביטא שם אך ברמז בלבד, מטעם מובן) המאסף „האסיף", שהגיע לתפוצה של אלפים מרובים ובשיעור שלא היה כמותו. מאז נעשה הספר העברי מצרך המוני וגברה זיקת הסופרים להמוני קוראים. והעיקר: אז עלו על הבמה כמה וכמה סופרים, שנעשו לאחר מכן מעמודי התווך בספרות העברית. על כך יש להוסיף, ש„האסיף" היה קשור באלפי נימים ב„הצפירה". באותם ימים (המחצית הראשונה של שנות השמונים) עמד עתון זה בראשית שגשוגו ופריחתו, הדות לסוקולוב הצעיר, ולו גם בחסותו של ר' חיים זליג סלונימסקי, שעשה הכל לקצץ כנפיו של הראשון. ללא כל הגזמה מותר לומר, שנס זה עשה סוקולוב הצעיר (כבן עשרים וחמש), שהכניס רוח חיים בעתונאות העברית בכלל וב„הצפירה" בפרט, והוציא את העברית מתחומם הצר של משכילים ומליצים ועשאה לשון־ביטוי לספרות ראויה לשמה. ואף שהיה צעיר באותם ימים הספיק כבר לשמש סנדק לרבים וטובים ואף להקים חבר עוזרים וסופרים, וביניהם ד. פרישמן וי. ל. פרץ.

הימים היו ימי בין השמשות בספרות העברית, ימי ערוב שמשו של אביר השירה י"ל־ג וימי עליית כוכבו של ביאליק (שהיה אז בגיל בר־מצווה לערך) וראשיתם של רבים אחרים, שתפסו לאחר שנים מעטות את כותל המזרח בספרותנו. רק מתוך העזה ואמונה יתרה בספרותנו, אפשר היה להעלות אז תכנית על הוצאת לכסיקון לסופרי־ישראל החיים. כפי שעוד יתברר להלן גרס סוקולוב בצירוף זה את הסופרים הכותבים עברית, יידיש ובעגינים יהודיים בלשונות אחרות, לאמור: אנשי „תכמת ישראל" וכן בלטריסטים יהודים בגרמנית, רוסית, צרפתית ועוד. אך למרות הרחבה זו נתכוון סוקולוב בעיקר לסופרים עברים. ו„ספר הזכרון" הוא, אמנם, ברובו הגדול לכסיקון של הסופרים העברים החיים בימים ההם שמלפני שבעים וחמש—שמונים שנה.

זריז היה סוקולוב כל ימיו והכנות ללכסיקון זה לא ארכו אלא שמונה חדשים לערך. ומן העניין לעקוב במקצת אחרי תכניתו והכנותיו, והעיקר: אחרי ביצועו של הרעיון ב„ספר זכרון" זה.

ב

„ספר הזכרון" נועד כשי לחתומי „האסיף". בשערו אף הודגש בפירוש: „נערך בבית מערכת האסיף". תודות לכך נשתמר בידינו גם פרוספקט של „ספר הזכרון", שהוא רק חלק מן הפרוספקט הכללי של „האסיף" [2].

„הצפירה" לשגה זו. ייתכן וצודק גם לגליונות אחרים.

לאחר פירוט מדוריו השונים של „האסיף" פותח הפרוספקט בבשורה: „ועל כל אלה להנחיל חתומי האסיף יש ספר גדול, אשר כמוהו עוד לא היה לעולמים, וזה שמו אשר נקרא לו: ספר זכרון (ביאָגראפהישעס לעקסיקאָן זעממטליכער יודישער ליטעראטען דער נעגענוואַרט)". ואל נחמה לכותרת־המשנה בגרמנית (היא חסרה בשער הספר עצמו), שעל כן היתה זו כביכול לשון יהודית „בינלאומית" גם ליהודי פולין ורוסיה. ואף זו: הכותרת הגרמנית אמרה בדיוק במה הדברים אמורים, ואילו בעברית היה צורך לאחר מכן להרבות דברים לאין שיעור. בנוסח העברי נאמרו הדברים כך: „יכיל תולדות כל סופרי ישראל החיים אתנו כיום ואת קורות פעליהם פעלו על שדה הספרות, שמות ותוכן הספרים אשר הוציאו לאור וכר וכר,

---

1. „אישים" במהדורתי, עמ' 281. הציטוט להלן מדברי נחום סוקולוב הוא לפי מבחר הכתבים בשלושה כרכים, שהוצאתי בהוצאת הספריה הציונית (א: „אישים", תשי"ה; ב: „במראות הקשת", תש"ך; ג: „הצופה לבית ישראל", תשכ"א).

2. היה בידי הפרוספקט שצורף ל„הצפירה" 1888, גל' 111. במקום זה אף מצאתיו בכמה טפסים של

מסודר בסדר אלפ"א בית"א וכלול בשלמות בכרך אחד, נערך ומחובר ממקורות ראשונים עפ"י חקירות ודרישות בבית מערכת האסיף".

והפרוספקט מספר בקשיים ובמכשולים המרובים שניצבו בדרך לביצוע הרעיון עד שכמעט רפו הידיים. אולם לאחר מכן הוסרו המכשולים וניצתו השקידה והזריזות „וכעת נוכל להודיע בלב עלז, כי ספר תולדות הסופרים נכון להיגמר והיה יהיה תשורה לחתומי האסיף".

מי ומי הם הראויים להיכנס ב„ספר הזכרון"? אף כאן הדברים ברורים ומפורשים והם ברוח תפיסתו של סוקולוב. הוא ראה, למשל, בר"ן מברסלב סופר עברי מובהק ובידעו שדבר זה יעורר תמיהה הוסיף ואמר: „האם סופר עברי צריך להיות דווקא משכיל וכותב עברית צחה?"[3]. כנודע חזר סוקולוב מדי פעם בפעם לנושא זה — הגדרת מהותה של ספרותנו ותחומיה — והביע את דעתו הברורה, שאין לנהוג לפי המקובל ולצמצם תחומיה של ספרותנו. ואביא בענין זה מדבריו, בשנותיו האחרונות (ב„מאוניים"):

— — — צריך להגדיר ראשית, מהי ספרותנו. הגדרה זו הלויה בהבנתה, בבקיאותו ויותר נכון: באמקו של המבקר. יש מי שספרות ישראל היא לו הספרות של כל ארבעת אלפי השנים, של כל בתי המדרשות והשיטות והסגנונים: מקרא, משנה, ספרים חיצוניים ומדרשות וגפ"ת, אגדה וקבלה, חקירה והשכלה, ספרות יפה ופיוט ושיר; ויש מי שמקטין את מסגרתה לשיעור גמדי, כמין תג זערורי, ריש אות למ"ד ב„טל ומטר" בסידור דורון־של־כיס־זוטר, עד שאפשר להעלות אותה בקופא דמחטא. קטנות דמוחין ומיקרוסקופיות זו נולדה בתקופת דרדקיותה של ההשכלה. או חשבו המשכילים הפתאים, כי רק מה שכתב סוג מיוחד של יהודים — נניח הסוג של בחורי הישיבה שנתפקרו, או מורי שפת עבר, שאמרי לכתוב סיפורים מחיי העם, והיו מסתכלים לטרקלין החיים דרך חור המנעול, לרגל חוסר כל מגע עם השדרות השונות של העם, ויכולים היו לתאר רק את בני מינם, ומכאן יצאה אותה הכלטריסטיקה העניה והבטלנית, אבל כתבו צחות, והספרים נדפסו בתבנית קטנה — זאת היתה הספרות בה"א הידיעה בתקופת ההשכלה שלנו; ואולם מה שכתבו רבנים וגאונים, שאולי היו חרדים במידה יתרה, אבל היו אנשים בעלי דעת לפי דרכם, ונתנסו בנסיונות חיים, היו להם דעות קבועות, והיתה לכל אחד מהם ארשת מיוחדת לדעותיהם — כל זה לא היה קרוי ספרות, ומבקר ספרותי לא היה צריך להיות בקי באלה, ודי היה לו להיות בקי ב„התועה בדרכי החיים" — או חכים יתקרי ומבקר יתקרי.

זה היה „התחום המוגבל" של דורות ההשכלה, ותגדל גם זאת בעיני הבקורת התדישה ובאה „חבקוקיות" זו והעמידה את כל הספרות בת ארבעת אלפי השנים לספרות בת יובל שנים: מגדלי מוכר ספרים ועוד הפעם מגדלי ואין קץ למגדלי, ועוד חצי תריסר סופרים, עד שהדבר מביא לידי תיעוב והקאה — לא משום שמגדלי לא היה סופר בעל כשרון מצוין, ולא משום שחצי תריסר האחרים אינם בעלי כשרון, ותופסים איש איש את מקומם; ברם צריך לזכור, שהם וכל התקופה שלהם — היגם אחד מאלף של הספרות העברית כולה, ובלי ידיעה בהספרות העברית כולה — אותה מציצה שאינה פוסקת מגרוגרת דרבי צדוק ואותה התפרנסות מקב הרובין של ר' חנינא — ואנו צריכים להרחבה והכללה — — —"[4].

משום כך נועד „ספר הזכרון" להיות, לפי לשון הפרוספקט: „ספר הברית בין כל האורחים היושבים במלכות הספרות, מלכותא דרבנן, בו תיאצרנה תולדות כל סופרי ישראל, בין רבנים, בין משכילים, בין כותבים בשפת עבר, בין כותבים בלשונות העמים, בין מחברים ובעלי אסופות, בין סופרי מכתבי העתים המפורסמים בשפתנו העברית או בשפות אחרות — בדברים הנוגעים אל היהודים והיהדות". ומשמפליג הפרוספקט לתחום המליצה הוא משווה את סופרינו לחיילות הצבאות של העמים בעולם והספר יהא מעין מיפקד לחיל־צבא זה של עמנו בכל קצווי תבל. ובעל הפרוספקט — סוקולוב — מעיד על עצמו, שהוא מכיר יפה כמעט את כל הסופרים. אולם „יש אשר היינו נזקקים לחפש ימים רבים בספרים ומכתבי העתים לדעת על בוריה תכונת אחד הסופרים, שמות ספריו ועניין עבודתו בספרות. ואם אנו, אשר לא יחסרו לנו כל המקורים הדרושים כך — הקוראים שאינם נכנסין לפני ולפנים מן הקלעים שבספרות על אחת כמה וכמה! ספר הזכרון יפיץ אור גדול על החשכה הזאת הרובצת על ספרותנו הגדולה והסתומה, הרחבה וחסרת הסדרים".

---

3. „אישים", עמ' 54.

4. „במראות הקשת", עמ' 433—432 ובגוונים שונים ונוספים בכמה וכמה מקומות אחרים ובתקופות שונות.

אמנם, אין מקשין על פרוספקט, שדרכו לשבח את „סחורתו". אך דברים אחרונים אלה הם אמת לאמיתה, וגם בימינו אין לגרוע ממנה.

ג

„ספר זכרון" זה — כשמו כן הוא. הוא רושם תולדותיהם ופעלם של הסופרים החיים ומשמש גם ספר זכרון לדורות הבאים „כתעודה קיימת ונאמנה, אשר תורה מה פעל ישראל על חלקת התורה והחכמה, הדעת והמחקר בדורנו זה". עיון קל בספרות „חכמת ישראל" מלמדנו כמה יגיעות מתייגעים חכמים בחקירות ודרישות לשם העלאת פרט זה או אחר בתולדותיהם של חכמים וסופרים עברים בדורות עברו. וכל יגיעה עצומה זו היא אך „מפני שהדורות ההם לא היו זריזים בזמנם לשים זכרון בספר לתולדות חכמיהם וסופריהם".

ולמותר להוסיף שלא היתה זו עבודה קלה כל עיקר, אפילו, אותם סופרים חיים וקיימים.

— — — כמה יגיעות וכמה הוצאות דורש חיבור וסידור ספר גדול כזה, אשר לכל דף ודף ממנו דרושים היו עיון וחיפוש, משא ומתן, חליפות מכתבים ושאלות ותשובות לאין מספר — זאת יבינו גם הקוראים שאין להם עסק עם הספרות. עריכת הספר הזה דרשה הכנות משך ימים ושנים; קיבוץ החומר הדרוש מכל אפסי ארץ, בדפוס ובכתב ועשייתו לכלי, היו עבודת פרך מכלה־כוח וזמן וכסף למכביר — — —.

ואף דברים אלה, עם שריח הפרסומת נודף מהם, הם אמת לאמיתם ועוד נשמע על כך בהמשך הדברים. ואכן, קיים סוקולוב את שהבטית. הודות לזריזותו הנודעת יצא הספר בזמן המובטח — בתרמ"ט — 1889 (חותמת רשיון הצנזורה הוא: דצמבר 1888, לוח ישן). וזה שערו:

ספר זכרון

לסופרי ישראל החיים אתנו כיום

יאצור

תולדותיהם ושמות ספריהם בשפת עבר ונוגעים בעניני תורה וחכמת ישראל

נערך בבית מערכת האסיף

מה טיבו של „ספר הזכרון"? — על כך יש להשיב תחילה בנתון סטאטיסטי יבש: במספר האישים שנכללו כאן. אכן, משפחת הסופרים העברים בימים ההם בעולם לא היתה גדולה כלל וכלל. „אנחנו הסופרים העברים של אז, אמר פעם סוקולוב, הייגו כמשפחה קטנה — ידענו איש את אחיו"[5]. דברים אלה אמר בקשר עם „ספר הזכרון", ויפה אמר. משפחה זו לא היתה גדולה, אף שכללה, לפי תפיסת סוקולוב, סופרים במשמעות הרחבה ביותר של המלה. הסטאטיסטיקה שעשיתי לעצמי מ„ספר הזכרון" היא איפוא אֶפּינית ומאלפת ביותר: מצויים כאן כמאתיים ועשרים סופרים עברים, שחלקם אף כתב בלשונות אחרות (יידיש, גרמנית, פולנית, צרפתית, אנגלית, איטלקית, רוסית ועוד). ליד אלה היו כחמישים שכתבו אך ורק בלשונות אחרות ולא בעברית. ליד שני סוגים אלה היו אחדים, שעד היום קשה להבין כיצד בכלל נכלַלו כאן — עסקנים וראשי ציבור[6].

ב„ספר הזכרון" מצויים שלושה מדורים. הראשון נקרא: „חלק הערכין", לאמור המדור הלכסיקוני, לפי סדר האלף בית. אך למעיין בן ימינו יש להעיר, שכמה ערכים המצויים באות עין אנו רגילים היום להכניס באות אלף, כגון: „עהרליך", „עגנעדרס" (למעשה שמו: איגר). „עהרענרייך" ועוד. כן יש לשים לב שהכתיב הוא של אותם ימים: מלא שבמלא, לרבות אות עין כסימון לסגול וכיוצא באלה. המדור השני הוא „חלק המכתבים", לאמור: אבטוביוגראפיות (מלה זו מופיעה ככותרת משנה בגרמנית). השלישי במדורים הוא: „חכמי ירושלים", לקט ביוגראפיות של סופרי ירושלים, רבניה וחכמיה. בחתימת הספר באו קצת מילואים לשני המדורים הראשונים.

הערכים עצמם קצרים, עניניים, לעתים קצרים ביותר ולעתים ארוכים ביותר. הערך הארוך ביותר מוקדש למטיף ולתוקר הנודע אהרון־אדולף יולינק (51—47). מפורט פחות הוא, למשל,

---

5. „אישים", עמ' 320.

6. במאמרו: „הגדה", שנדפס בעתון היומי: „זמנים" מיום 18.6.1954, הביע דב סדן השערה מסוימת בענין זה. אולם חזר בו (בעל פה) לאחר מכן מהשערה זו.

הערך על חיים זליג סלונימסקי (תו"ס). הנוסח הוא בדרך כלל כך: שם בעל הערך ושם אביו באים בכותרת. כותרת המשנה — תעתיק שם המשפחה בלועזית. לאחר מכן בא גוף הערך, הפותח בביוגראפיה (יום, חודש, שנה ומקום לידה, לימודים ועיסוקים עד למעשיו במקום מושבו כיום) ומסיים בפעלו הספרותי (ראשית פרסומו, השתתפות בעתונות וכתבי עת, ספרים במקור ותרגומים וכו'). שמות הספרים בלשונות אחרות ניתנים אם בלשונם המקורית ואם בתעתיק באותיות עבריות (בעיקר בספרים ומחקרים בגרמנית). לעתים בא בכותרת המשנה בגרמנית גם פירוט העיסוק והכתובה.

כמה מלים על מקומה של ספרות יידיש בלכסיקון זה. בדרך כלל היו רובם ככולם של סופרי יידיש בימים ההם — לפני שבעים וחמש שנה — גם סופרים עברים. על כן כלולים הם בנתונים שהזכרנו לעיל בכלל סופרי עברית. סופרי יידיש, שכתבו אך ורק בלשון זו, מגיעים כאן בדוחק לעשרה. הדגש כאן הוא בעברית והערך על אייזיק מאיר דיק יוכיח. מפורטים בו שלושת ספריו בעברית ואילו על כתיבתו ביידיש נאמר: „הוציא לאור בשפה המדוברת יותר משלוש מאות סיפורים קטנים וגדולים, אשר גדלה ורבתה פעולתם על השכלת המון אחינו בליטא" (27). מפורט יותר הוא הערך של שלום עליכם. כאן פירוט ספרי־סיפוריו ביידיש עד לאותם ימים. אף אנו שומעים, כי יש עם שלוש עליכם בכתובים (מקורה של ידיעה זו הוא ודאי שלום עליכם עצמו) ספר על תולדות ספרות יידיש („די געשיכטע פון דער זשאַרגאָן ליטע־ראַטור"). לערך המפורט ביותר בין סופרי יידיש זכה לינצקי, שעל כן היה אז מהוותיקים בספרות יידיש, בעוד שלום עליכם עמד רק בראשית התפתחותו.

לתשומת לב מרובה וכתה „חכמת ישראל", מקצוע שהיה קרוב ביותר ללבו של סוקולוב וללבם של רוב קוראי עברית בימים ההם. הערכים על צבי הירש גרץ, אברהם ברלינר וכיוצא באלה כתובים באהדה יתרה, ואין צריך לומר — אף בפירוט רב ביחס לסוגים אחרים. לאהדה מיוחדת זכו אנשי מקצוע זה שכתבו אך, או בעיקר, עברית (ש. ז. ת. הלברשטאם, מאיר איש שלום־פרידמן, א. ה. וייס, ש. רובין, שניאור זק"ש ועוד).

חובה לזכור: בשנת תרמ"ט, שנת הופעת הלכסיקון, עדיין לא היו סופרים של ממש לא ביאליק, לא אחד העם, שבאותה שנה ראה אור מאמרו הראשון ולא שאר בני הדור שפתחו כתיבתם בשנה ההיא (א. ל. לוינסקי, בן אביגדור ועוד). ברדיצ'בסקי היה אז עדיין מתחיל, שפיוסם קצת מחקרים ורבניים־תורניים. משום כך זכה לחמש שורות בלבד. אהרון קמינקא אף הוא משורר צעיר היה. שלזכותו ספר שירים ותרגום קטעי האיליאס להומר. הוא הדין לי. ח. רבניצקי ואחרים, שרק לאחר מכן חלה התפתחותם בספרות העברית, שלעתים היתה שונה ואחרת בתכלית מראשיתם המפורטת כאן (ברדיצ'בסקי וקמינקא, למשל). בלכסיקון ניתנו גם פרטים על ספרים שעם המחברים בכתובים. בפרט אחרון זה ערכתי לעצמי מעין סטאטיסטיקה קטנה ונתברר לי, שרובם ככולם של חיבורים אלה לא יצאו כלל בדפוס. לעומת זאת יצאו ספרים אחרים, שאינם מפורטים כאן.

ד

לעולם אחר אנו עוברים עם פתיחת המדור „חלק המכתבים", היינו: האבטוביוגראפיות. לפנינו גוסת אחר ועולם שונה מאותם המצויים במדור הראשון, „השאבלוני". פה ניתנו מרחב ושטח לסופרים, לדבר על עצמם ללא הגבלה. את המדור פותח מנדלי באבטוביוגראפיה הנודעת שלו, שמכאן חזרה ונדפסה לאחר מכן במקומות רבים ושונים ולבסוף בריש כל כתביו העבריים בכרך אחד (הוצאת דביר, עמ' א־ן). ללא כל הגזמה מותר לומר, שאילו לא בא „ספר הזכרון" אלא לשם אבטוביוגראפיה זו בלבד די היה להעמידו במקום הכבוד של ארון הספרים העברי. על אחת כמה וכמה שבאו בו גם אבטוביוגראפיות של שמעון ברנפלד, אליהו בן אמוזג, אברהם אֶפשטיין ועוד. כמקובל בכל לכסיקון מסוג זה באו בו נמושות ליד גדולים ובולטים. כפי שנראה בסמוך נתן העורך לסופרים לדבר כאוות נפשם. משום כך נשתרבבו לאבטוביוגראפיות מליצות חסרות טעם וכן ענינים שאינם צריכים לגופם. כך השתרע אחד על פני עמודים מרובים, שבהם סיפר בפרטי פרטים כל דבר קטן וגדול בחייו הפרטיים מילדותו עד הימים ההם. אמנם, הדברים מסופרים לא על ידי בעל הערך עצמו אלא על ידי אחד מידידיו, אבל ברור שבעל הערך מדבר מתוך גרונו. כל מאמר ומחקר נישאים כאן עד גבהי שחקים, בניגוד לכל פרופורציה והערכה אובייקטיבית, גם בתחום ההערכת של הימים ההם.

מכל מקום, מדור זה הוא ללא ספק החשוב במדורי „ספר הזכרון" ועד היום ניתן לשאוב

מכני מלוא חפניים. משום כך צר שרק מעטים נענו לצורה זו של כתיבה (כשלושה עשר סופרי עברית). וייתכן שרובם ככולם שלחו אבטוביוגראפיות, אלא שהמערכת עיבדה וקיצרה אותן בשביל המדור הראשון ורק אלה שהצטיינו במיוחד ניתנו ככתבן וכלשונן במדור האבטוביוגראפיות. היו גם כאלה שאיחרו את המועד, ועוד נדבר על כך להלן, והאבטוביוגראפיות שלהם נדפסו במקום אחר ולאחר מותם[7].

המדור האחרון — „חכמי ירושלים" — כולל תולדותיהם המפורטות של יואל משה סלומון, ישראל דוב פרומקין, ר' שמואל סאלאנט, אברהם משה לונץ, נחמן נתן קורונל, אליעזר בן יהודה ואלעזר רוקח. דיינו אם נאמר, שכאן מצויה הביוגראפיה הראשונה ואף המוסמכת ביותר של בן יהודה. הוא הדין לגבי האחרים שנזכרו. אף מדור זה רבה חשיבותו עד היום. כל הביוגראפיות על אותם אישים שנדפסו לאחר מכן נשענו ברובן הגדול על אלו המצויות כאן. בראש מדור זה באה הערה: „המאמרים האלה נשלחו לנו מאת סופרנו בעיר הקודש והדפסנום במלואם". אלמוניות זו של הכותב חוזרת גם במאמר, שנדבר עליו להלן, נגלה איפוא אלמוניות זו — המחבר אינו אלא יעקב גולדמן, יליד ירושלים, סופר „הצפירה", „האסיף" וכל שאר העתונים וכתבי העת העברים בשליש האחרון למאה הקודמת. כתבותיו של גולדמן וכן סקירותיו המפורטות על תולדות הישוב בכרכי „האסיף" משמשות עד היום מקור לא־אכזב לתולדות הישוב העברי בארץ ישראל במאה הי"ט.

ומכאן לבעיה העיקרית: מי כתב את „ספר הזכרון", או נכון יותר: מי מסתתר תחת הכותרת האלמונית שבשער הספר — „בית מערכת האסיף"?

ה

אף על כך סיפר סוקולוב: „ספר הזכרון לסופרי ישראל" שלי, שכתבתי בשנת תרמ"ט, היה גם בבחינה זו „ספר זכרון", שכתבתיו עם איזה פרטים יוצאים מן הכלל, רק מזכרוני, בלי שום „חוזר", בלי שום ספריה, בלי שום עזור!"[8]. אין דברים אלה תואמים בדיוק את תולדות „ספר הזכרון", כפי שנראה להלן וכפי שראינו מהפרוספקט. אמנם, סוקולוב, היוזם, הוא גם שהיה הרוח החיה במפעל זה, שכן מי כמוהו בקי היה להפליא בתולדות הסופרים והחכמים בני דורו. אך לזאת יש להוסיף פרט „קטן", שהוא גדול, שעל כן קופח כאן איש אחד, עתיר זכויות. היה והיה עוזר לסוקולוב, ויש ידיים לדבר, שהוא הוא שכתב, לפחות כתיבה ראשונה, את הכרך הראשון של הלכסיקון, ושמו — יוסף חיים זוֹרוֹדסקי.

משעשועי הגורל: זה האיש, שפירסם במשך עשרות שנים ביוגראפיות של סופרי ישראל וחכמיו, החל ב„האסיף", המשיך ב„לוחות אחיאסף" ו„ספר השנה" של סוקולוב עד לעתונים זכתבי עת עבריים אחרים — לא זכה עד היום לביוגראפיה כלשהי. לא זו אף זו: שום אנציקלופדיה ולכסיקון לספרות עברית, מאלה שיצאו אצלנו בשנים האחרונות, לא טרחו להציב לו ציון, ואפילו בשורות מעטות בלבד (אגב, בתשכ"ד מלאו מאה שנה להולדתו וגם מתאריך זה הסיחו את הדעת). מכל מקום, זוֹרוֹדסקי הוא שעשה את העבודה העיקרית במדור הראשון של „ספר הזכרון" ובמקום אחד (עמ' 21, בהערה) באה הערה שלו בצירוף התימות: „יח"ו", הערה כמעט יחידה במינה בכל הספר. לולא חששתי הייתי אומר שהערה זו כל עצמה לא באה אלא לשם הזכרת פעלו שלו. כעבור זמן גילה בעלותו ברבים במאמר מקיף, בשני המשכים, שפירסם ב„המליץ" ובו דחה את הביקורת הקטלנית על „ספר הזכרון" שנתפרסם שם.

ואכן מיד עם הופעת „ספר הזכרון" יצא אחד, עלום־שם, החתום: „אחד הקוראים" בביקורת מוחצת ב„המליץ", בשם „שכתה במקום זכרון"[9]. הטענה הראשונה שהטיח כלפי הספר: העדר

9. „המליץ" שנה כ"ט, 1889, גל' 125, 129 (סיוון תרמ"ט). בהמשך האחרון באה ליד התתימה שם (שי"ן צרויה) מקום הכותב: סימפורופול. לא עלה בידי לזהות את הכותב, שמכתבי דבריו ניכר שלא היה מקטלי־קניא בתחום הספרות.

השלמות ושיעור החסר בו. הוא מונה אחדים המצויים בספר, ובוחר כמובן מהנמושות שבהם, ומעכיד לעומתם את אלה שאינם נזכרים כלל — והם לא פחות ולא יותר מאשר: י. קמינר, אלעזר שולמן, מ. א. שאצקס, דוד סלוצקי, י. מ. פינס, יהושע שטיינברג, י. ל. קצנלסון (בוקי

7. ראה, למשל, הקטע האבטוביוגראפי של שמחה רפאל אדלמן (גודע בכינויו הספרותי: „הש"ר העדולמי"), שנדפס בספרו: „ספר חכם ושר" (וארשה, תרנ"ו), שהוציא בנו מ. י. אדלמן (עמ' 14—7).

בן יגלי), א. א. הרכבי, ישראל מיכל רבינוביץ, ש. פרוג, ישראל ברנשטיין, יהל"ל ועוד ועוד.

אמנם, המבקר משער, שאולי נתבקשו אותם סופרים לשלוח תולדותיהם והם לא נענו. אולם על אלה לא קשה היה למצוא חומר מודפס או להשיגו ממקור אחר (כך מזכיר הוא שעל פרוג נתפרסם חומר ביוגראפי ב„האסיף"!). הוא שואל איפוא מהו קנה המידה שלפיו נכנסו נמושות ולא נכללו אלה, התופסים ללא ספק מקום נכבד בספרות העברית. הוא חושד איפוא את המערכת באיפה ואיפה לגבי סופרים שהשתתפו ב„הצפירה" או ב„האסיף", שחלקם שופר לעומת האחרים, שלא השתתפו באכסניות של סוקולוב. בחריפות ובשנינות הוא מביא פסוקים מסוימים מקצת ערכים, שופך עליהם לעגו וזעמו כאחד, ומקביל לאלה את החסרים, שהם מהאריות שבחבורת הסופרים והחכמים.

בעיקר ניתך זעמו של המבקר על מדור האבטוביוגראפיות. הוא פותח דווקא בזו של מנדלי, שבה מצא „איזה דברים שלא היה הסופר הזה חותם תחתם את שמו מפני הצניעות" וממשיך בברנפלד. אך לשיא לעגו הוא מגיע בהזכרת האבטוביוגראפיה של גורלנד, שחובה להודות, כי אריכותה המופלגת עומדת ביחס הפוך לחשיבותו של גורלנד, גם בימים ההם. ושואל המבקר: האם לא היה מספיק לכתוב עליו שהיה פשוט „סופרו של המגיד", לאמור, בלשון ימינו — משתתף קבוע בעתון זה. אולם במקום זה כתוב לאמור: „לעתים מזומנות הרים קולו — קול מס"ט פטרבורג — במגיד, לבשר בשער בת רבים את כל הבשורות והחדשות שנתהוו ושעלו השתרגו (הבשורות והחדשות השתרגו! — הערת המבקר) בעיר המלוכה וגם את שדה הצופה (המוסף לספרות של „המגיד" — ג. ק.) ביקר כמעט בכל חודש וחודש ויהי לעוזר תמידי למגיד כל ימי מגוריו בעיר הבירה והמייסד הראשון, הרב אליעזר ליפמאן זילבערמאן, וחברו הנכבד, המייסד השני, הרב ר' דוד גארדאן זכרונם לברכה התעלסו עמו במירוץ אגרות ויהי בסוד ידידיו ודורשי שלומו עד עלותם השמימה וכו' וכו'". או, למשל, במקום אחר באותה אבטוביוגראפיה: „הוא ירד אל כרם ישראל, טעום טעם את ענבי אשכלותיו, וישחט יין הרקח אל כוסו — וינעם לו', וכהמה וכהמה בלי סוף. אף מוצא הוא הרבה פיקאנטריה באבטוביוגראפיה של אלימלך וקסלר, הנודע בכינויו הספרותי „איש נעמי" (אגב, תלמידיו באודיסה היו בין היתר ש. טשרניחובסקי וי. קלונר. לאחר פטירתו פירסם עליו טשרניחובסקי פיליטון, שבו סיפר בין היתר, שטעם כינויו הספרותי הוא, שביקש שלאחר פטירתו יגידו אחריו: „וימת אלימלך איש נעמי"...).

„איש נעמי" זה נודע היה במליצותיו. לא ייפלא, איפוא, שפתח את האבטוביוגראפיה שלו בסיפור הנודע על שבע הערים שרבו על מקום הולדתו של הומר. לאחר פתיחתא אריכתא בקשר זה המשיך: „אנוכי הקטן באלפי — — — עד המשורר האמער לא באתי, על כן לא עשר ערים ולא תשע וגם לא שמונה ולא שבע ערים תגשנה עצומותיהן אודותי — — —". בהמשך דבריו עומד אותו מבקר על אריה ליב פיינשטיין, חוקר תולדות ישראל ובעל הספר „עיר תהלה" (אביו של א. א. פיינשטיין בעל „מגילת פורענויות" וסבו של המשורר משה פיינשטיין ז"ל), שלא הסתפק בתולדותיו אלא גם הביא את נוסח מצבתו שהכין לעצמו („ואלה הטורים החרותים על לוח אבן שהכינותי בעת חליי, לזכרון לדור אחרון, להקימה מצבה על קברי בבית העלמין, שיגעתי בו (כלומר בנוסח המצבה) רבות". הוא מלעיג על פיינשטיין והאבטוביוגרפיה שלו, שאמנם אינה ארוכה יחסית, אבל מצויה בה תוספת, שהמבקר נתלה בה בתאווה יתרה: „אלה קצות דרכי וקורותי במשך ימי חיי. ויתר קורותי ותולדותי יבואו אי"ה בחוברת מיוחדת או בכתב עת לבני ישראל ברחבה ובפרטות".

משסיים המבקר את מלאכתו בשני המדורים הוא בא לשלישי — לתולדות חכמי ירושלים. למעשה לא דיבר אלא באחד מהם, ברבי שמואל סאלאנט, וחובה להודות שדבריו דברי טעם ואין כאן המקום לחזור עליהם, שכן לא פירסם כידוע רבי שמואל סאלאנט כלום (אף גולדמן מעיד עליו שם: „לכתוב לא למדה ידו של ר' שמואל סאלאנט ובקושי יתחום שמו"). לבסוף הוא חותם את הביקורת וטוען, ש„ספר הזכרון" הוא בגדר אונאת הכריות „ונותנה להם (לחתומים) לחם קש יבש במקום הלחם אשר אליו הם נושאים את נפשם".

ו

לא עברו ימים מרובים ובאה תגובה קצרה וחריפה מאת משה אליעזר אייזנשטאדט[10] (התחילה מספר ופובליציסט עברי וסופו רב ברוסיה, פאריז וניריורק) על בעימת־ביקורת זו וביחוד על

10. „המליץ", 1889, גל' 139 (ח' בתמוז תרמ"ט).

הדברים הנאמרים באותה ביקורת על א. ל. פיינשטיין. בביקורת זו הוא רואה חילול שמותיהם של סופרים, דבר „שראוי להיזהר בו״. אכן, הוא מודה בפגימות של חסר ויתיר. אולם מכאן עד לביקורת הקטלנית רבה הדרך, ביחוד שסוקולוב הודיע בפתח הספר שבמהדורות הבאות יתוקנו במידת האפשר כל הפגימות (למעשה לא יצאה שום מהדורה מתוקנת). לאחר מכן נתפרסמה מחאה חריפה מבריסק, מקום מושבו של א. ל. פיינשטיין, נגד הלבנת פניו של תלמיד חכם זה ברבים[11]. הפעם יצא להגנת המבקר המו״ל, כלומר העורך, בכבודו ובעצמו (אז — יהודה ליב־ליאון רבינוביץ, שסיים את חייו ברוסיה הסובייטית כשמש בבית־כנסת).

העורך מצדיק את דברי המבקר ואינו מבין לקול הצעקה שהרימו מכל העברים. הוא טרח שאין תוכן הספר „כברו ושמו אשר הציב בשער לא נאה לו. יען השמיט שמות טובי הסופרים המצוינים, שעשו להם שם קיים בספרות העברית והיהדות בכל לשון, וגם בשפת מדינתנו (כלומר: רוסית), ואחרים מאנשי השם זכר בקיצור נמרץ, כאילו כפאו שד. לעומת זאת הרבה לספר בשבח איזה סופרים סתם וכותבי פיליטונים קלים, כצלה נידף, אשר מאמריהם באו כתבן למלאות חורי מכתבי־עתים שונים וביתר שאת בהצפירה — ואלה הם: סופרי ישראל החיים אתנו כיום! והאחרים המעולים, שהם לתפארת לספרותנו — נחשבים כמתים!״. אף מגלגל העורך על „ספר הזכרון״ שהכניס עסקנים, שמקומם הנאות הוא „בספר זכרון לעוסקים בצרכי ציבור באמונה״.

ודאי, קשה שלא להבחין בביקורת זו מעל דפי „המליץ״ וכן — בתוספת העורך, עם כל דברי הטעם והטענות הנכונות שבהן, את יסוד התחרות בין שני העתונים: „הצפירה״ על מאספי „האסיף״ מזה ו„המליץ״ מזה. לבסוף יצא אל המערכה להשיב על כל הטענות „בעל־הדבר״ עצמו — י. ח. זגורודסקי במאמרו: „שטנה במקום ביקורת״, שהשתרע, כגוף הביקורת עצמה, בשני גליונות[12].

זגורודסקי מספר בתולדות „ספר הזכרון״ ופותח בסיפור אישי, לאמור, שהוא הוא „הפושע״ האלמוני של הספר (ולמצן ההיסטוריה נביא פסוק, המלמד על מחברו האמיתי של הספר: „אני עבדך, הדובר אליך, הנני אותו החוטא הפושע רחמנא ליצלן, אשר עשה התועבה הגדולה בישראל לכתוב את ספר הזכרון לסופרי ישראל. בלב קרוע ומורתח הנני מתוודה על החטא הזה, אשר אמנם כבר נרמז בספר הזכרון עצמו, בהערה לדף 21״). לאחר מכן אנו שומעים שסוקולוב, הוגה רעיון הספר, מסר לו לזגורודסקי על התכנית הזו, שנשא בלבו זה שנים, וביקש ממנו לעשות לביצועה. ותנאי מוקדם לכל המעשה היה, „שספר הזכרון יהיה נעלה ומרומם על כל הכיתות והקנוניות הקטנות אשר בין הסופרים״. לאמור: סמי מכאן כל מידת איפה ואיפה, שבה האשים המבקר את הספר וביחוד על נטיית המערכת לסופרי „הצפירה״ ו„האסיף״.

והטכניקה של סידור החומר היתה בערך כזו: שנתיים לפני הוצאת הספר הוצא קול קורא לכל הסופרים, בו „נתבארה תכונת הספר ומטרתו ובקשה נערכה לפני הסופרים, כי ישלחו את תולדותיהם ויודיעו שמות ספריהם וכו׳. בית האסיף הפיץ את הקול הקורא בהמון רב בין הסופרים והקוראים״. „כרגיל״ היו לא מעטים שלא נענו והיו שביקשו לראות תחילה את החלק הראשון בדפוס. היו שהבטיחו לשלוח ולא שלחו ומששלחו היה כבר מאוחר „ויש שלא נענו, מפני שאחד העוסקים בדבר כתב בזמן מן הזמנים איזה מאמר נגדו, או שהוא רצוי למי שהם כתבו מאמר נגדו או שהם רצויים למי שכתב וכו׳ — עד סוף כל המאמרים וחילופיהן וחילופי חילופיהן בעולמנו הקטן הזה, המלא כסיר נפוח שנאה, קנאה ותחרות — — —״. באחת: „בית האסיף עשה את כל אשר ביכלתו לאסוף את תולדות הסופרים ואת כל אשר אסף הקריב אל הקהל — — —״.

הוא קורא לעדות כמה וכמה אישים החסרים, שנתבקשו פעמים אין ספור, במכתבים וכן בשיחות אישיות, לשלוח חומר על עצמם, והכל ללא הועיל ואפילו אלה ששלחו — החומר היה לקוי בחסר והמערכת היתה צריכה להתייגע ולמלאו במידת האפשר. טענת המבקר שעל המערכת היה להשיג את החומר על אלה החסרים ממקור אחר — היא, איפוא טענת־תוהו. שהרי בפתח „ספר הזכרון״ הודגש (כל השורות האלת באות בפיזור בראש הספר, עמ׳ 4):

---

11. שם שם, גל׳ 140 (י׳ בתמוז תרמ״ט).

12. שם שם, גל׳ 147—146 (י״ז—י״ח בתמוז תרמ״ט).

והיה אם יבקש הקורא את אחד הסופרים במערכת הספר הזה ולא ימצאהו, בל יאמר, כי סינא היתה בלב המסדר נגד הסופר ההוא ולא קיבלוהו, אך ידע, כי המסדר, בכל רצונו ועמלו, לא השיג את הדרוש לכתיבת תולדותיו. ממחברי ספרים בהלכה ובמלפול כמעט נסתם חזון ובכל העמל שעמלנו אספנו רק מעט מזעיר.

ודאי, קל היה לדחות את הוצאת הספר או לא להוציאו כלל. אולם המערכת העדיפה להדפיס את המצוי, על אף הפגימות, מתוך תקווה שבמהדורות הבאות ימלא החסר. ואשר לחלק האבטוביוגראפיות, שבו לא מצא המבקר מתום, מודיע זגורודסקי: „אנחנו מצאנו במכתבים ההם (כלומר באבטוביוגראפיות) הרבה דברים של טעם ובשביל הפרטים היתרים אשר בכמה מהם לא הורשינו עוד למחוק ולשנות את פניהם, מפני שאבטוביוגרפיות מחוקות ומתוקנות לא אבטוביוגראפיות הן". לבסוף הוא משיב על המדור של תולדות חכמי ירושלים. גם כאן אין זגורודסקי מגלה את הכותב, אלא מספר עליו:

המאמר: „חכמי ירושלים" כתוב מאת סופר מצוין (ההדגשה במקור) בירושלים, הנודע לאיש דובר אמת ורחוק ממלחמת הכיתות, ומכתביו ומאמריו מתקבלים בכל מכתבי העתים העברים וגם ב„המליץ". אנחנו ביקשנו את האיש הזה לשלוח לנו ידיעות לתולדות החכמים והסופרים אשר בירושלים, וישלח לידינו את המאמר ההוא בבקשה שלא לשנות בו. על כן העירונו בשוליו, שאין אחריות דבריו עלינו. בטחנו בסופר הזה, כי יודיע דברים לאשורם ומבטחוננו בו הדפסנו דבריו כמו שהם[14].

ז

עתה במרחק של שבעים וחמש שנה, ניתן לומר: אותו נסיון ראשון ללכסיקון של סופרי־עברית החיים היה גם היחידי והאחרון מסוגו. כמה וכמה לכסיקונים ואנציקלופדיות יצאו בעברית. אולם נסיון כולל כזה של כינוס כל סופרי־עברית (ובכך עיקר חשיבותו של הספר) החיים — עדיין לא נעשה עד היום. אילו, למשל, השכלנו ואספנו את הביוגראפיות של זגורודסקי, הפזורות על פני אבסניות מרובות, היתה זו השלמה נאותה וחשובה ל„ספר הזכרון". עתה משלא נעשה הדבר עלינו לברך ולהלל את סוקולוב וזגורודסקי על ספרם, המזין אותנו עד היום הזה בידיעות על סופרים עברים, שבלעדיו לא היינו יודעים עליהם כלל.

הספרות העברית צעדה מאז — והיה זה סמל גדול שבה בשנה (תרמ"ט) הופיע על שמי הספרות אחד העם ושנתיים לאחר מכן ביאליק, שפתחו תקופה חדשה בספרותנו — צעדי ענק, אם בגולה ואם בארץ ישראל. דמות כלל סופרינו העברים היום נשתנתה ככל שנשתנו פני כנסת ישראל בתקופה זו, שבתוך חצה אותה התורבן האיום. ואף על פי כן, עדיין „ספר הזכרון" הוא ספר שימושי ממדרגה ראשונה. אילו היתה כתובת ראויה לכך — הייתי מציע לשוב ולההדירו, מכיוון שזה כבר אזל מן השוק.

13. כאן באה הערה, ש„במאמר הד"ר ברנפלד נפלה טעות, שכמה דברים הובאו בשמו מה שכתבו אחרים — והדבר יתוקן במקום הראוי לו".

14. ראה תיאורו הנפלא של סוקולוב את סופרו הירושלמי יעקב גולדמן ב„הצופה לבית ישראל", עמ' 283—282.